

Tak si myslím

o tých našich kameňoch úrazu, vyvolaných niektorými podujatiami, tlačou a televíziou u nás obracajúcich sa do nedávnej minulosti, ktoré nastolili vo verejnosti, a to nielen odbornej, viac rozpakov a otázok ako odpovedí. My, čo sme totalitu v plnom rozsahu aj so všetkými dôsledkami osobne prežili, sme názov totalitná architektúra nepoznali ani nikdy nepoužívali. Názov totalitný režim áno, ale totalitná architektúra nie. Tento názov sa dostal na verejnosť bez definovania čo sa pod tým myslí, čo sa tým chce vyjadriť, na výstave v Ústave stavebníctva a architektúry Slovenskej akadémie vied koncom roka 2012 a odvtedy niekoľkokrát.

Totalita a totalitná architektúra

Ak teda takýto nový názov má sa akceptovať, tak totalitnou architektúrou by sa mala nazývať taká architektúra, ktorá vznikla z duchovných, ideologických a materiálnych podmienok totalitného režimu a vyhovela jeho požiadavkám.

Pod **duchovnými** môže sa myslieť najmä civilizačná, kultúrna a myšlienková úroveň spoločnosti a jej predstaviteľov, odborná úroveň investorských, projektových a realizačných pracovníkov, architektov a vedúcich pracovníkov súvisiacich s výstavbou a pod. U **ideologických** ide o sústavu politických teórií, názorov, predstáv na svet a život spoločnosti, vláda ideí, estetická doktrína a pod. Pri **materiálnych** myslí sa najmä na financie, techniku, technológiu, hmoty, materiály a výrobky pre architektúru, projektovanie a realizáciu stavieb a podobné ďalšie.

K problému

Totalitné diktátorské režimy s ich inštitúciami zasahujú do všetkého, teda aj do požiadaviek na architektúru a výstavbu. Usilujú o spájanie architektúry so svojou ideológiou. Je rad dokumentov o tom, ako v predvojnových tridsiatych rokoch minulého storočia tieto režimy na čele s Hitlerom a Stalinom používali architektúru na vzájomné súperenie. Nacistický a komunistický režim, každý svojimi spôsobmi, bojovali proti vplyvom západnej civilizácie, demokracie, slobody, liberalizmu, kozmopolitizmu, konštruktivismu, funkcionalizmu, všetkému západnému. V Nemecku v dobe vlády nacizmu vyžadovali na architektúre tzv. heimat štýl, čo znamenalo strohú až umelú jednoduchosť, sedlové strechy a i. Socialistický režim vyžadoval v kultúre socialistický realizmus, čo znamenalo obsah socialistický, formu národnú a v architektúre zdobenie všetkých budov, aj bytových. U dôležitejších verejných stavieb oba režimy požadovali v riešení budov aj v urbanizme reprezentatívnu monumentalitu, veľkoleposť až pompéznosť ktorá by vyjadrovala dôležitosť či oslavu jeho doby a vedúcich či vládcov. Mali záľubu v architektúre klasicizmu 19. storočia a do architektonického vyjadrovania pre zrozumiteľnejšiu ideologickú vypovedateľnosť často zapájali sochárstvo, maliarstvo, historické prvky a pod. V sovietskom zväze a samozrejme tým aj v ostatných komunistických štátoch bola architektúra západných krajín a všetko vytvorené čo sa na ňu podobalo označované za neprijateľný kozmopolitizmus. Neskôr sa od tohoto obviňovania či hanobenia postupne upúšťalo podľa stupňa benevolentnosti požiadaviek ale nikdy neodvolalo. Získaním informácií o vývoji architektúry vo svete a z odporu prijímania toho, čo komunistický režim diktoval u nás doma, vznikala od druhej polovice päťdesiatych rokov až do konca režimu a uplatňovala sa aj paralelná hodnotná architektúra Európskeho charakteru najmä v občianskych stavbách. Preto nie všetko, čo sa v období totalitného režimu v architektúre vytvorilo je múdre, možné či správne

označovať za totalitnú architektúru. Niektorí si to tak jednoducho myslia či predstavujú (všetko čo bolo za totality bolo totalitné) a iní o to usilujú pekne to pomiešať. Je to znejasňovanie a pletenie vecí medzi sebou ktoré k sebe v architektúre nepatria. A najmä tiež aj urážkou tých tvorcov architektov, ktorí v zložitých politických pomeroch komunistického režimu riskovali následky politického obviňovania a prípadných represii za prinášanie európskych vplyvov k nám. Najmä v päťdesiatych a sedemdesiatych rokoch. Za totalitnú by sa aj preto mala označovať len taká architektúra, ktorá bola vyjadrením požiadaviek, ideológie a ideokracie totalitného režimu.

Príklady

- Z obdobia nacizmu a Slovenského štátu :

Plán na prestavbu Berlína, Paradenstrasse (1937), Strasse des 17. juni (arch. Albert Speer označovaný za Hitlerovho architekta), pokračovanie na Unter den Linden a Marx-Engels Platz, Budova Deutsche partei, (SOR ROH), na rohu Krížnej a Májkovej ulice v Bratislave, 1942-44, (Siekfried+Werner Theiss, Hans Jaksch), Mestské divadlo v Žiline – pôvodne stavané pre Dom katolíckej kultúry a výchovy, potom premenované na Reprezentačný dom, dnes Mestské divadlo, 1941-1946, (arch. Otto Reichner, arch. Mikuláš Šesták a Ing. Juraj Šimko), Vysokoškolský domov Horský park v Bratislave, 1942-1945, (stavaný pod vedením arch. Alexandra Knapa, postup výstavby sledovaný prezidentom Tisom) a iné.

- Z obdobia uplatňovania socialistického realizmu :

Sídliisko Poruba v Ostrave, 1951-55, (architekt Vladimír Meduna), Hotel Internacionál Praha - Dejvice, 1952-54, (arch. František Trmač, František Jeřábek a kolektív), Stalinov pomník v Prahe na Letnej v priehľade od Staromestského námestia, Parížskej triedy a Čechovho mosta, najväčšie súsošie v Európe, Pražanmi tiež nazvané Fronta na mäso, v roku 1949 stavba zahájená, 1955 odhalenie, 1962 zbúranie (sochár Otakar Švec, architekt Jiří Štursa), Palác kultúry a vedy vo Varšave, dar Jozefa V. Stalina Poľsku, 1952-55, (sovietsky architekt Lev Rudnev), Socialistické mestečko Nová Dubnica, 1951-56, (arch. Jiří Kroha), sídliisko Handlová-juh, 1952-58, (arch. Štefan Zhorela), Sídliisko Miletičova ul. v Bratislave, 1951-54, (arch. Karol Paluš a Michal Tengler), Vysokoškolský domov Mladá garda, na Račianskej ulici (bývalá Ulica februárového víťazstva) v Bratislave, 1951-53, (kolektív katedry architektonickej tvorby Fakulty architektúry a pozem. staviteľstva SVŠT v Bratislave s vedúcim katedry Emilom Bellušom), Slavín – pamätník Červenej armády v Bratislave, 1954-59, (arch. Ján Svetlák), Mičurínske stredisko v Bratislave na rozhraní Búdkovej, Mudroňovej a Starej vinárskej, 1950-55, (arch. Miloš Chorvát), Sídliisko Hliny I. s Bulvárom V.I. Lenina v Žiline, 1954-57, (arch. Ferdinand Čapka) a rad ďalších.

- Z obdobia ekonomizmu a technicizmu :

Panelové sídliská v mestách a mestečkách na Slovensku zo 60. až 80. rokov dvadsiateho storočia vo svojej pôvodnej podobe dávané do užívania bez základnej občianskej vybavenosti obchodmi, škôlkami, školami, zdravotnými strediskami, bez terénnych úprav, chodníkov, zelene, keď ľudia dlhé roky chodili domov po doskách položených na blate od výstavby. V budovách okná, dvere, kľučky, inštalačné jadrá, vstavané zariadenia a povrchové úpravy vybavené podradnými lacnými nekvalitnými materiálmi, ktoré sa postupne vymieňajú až dodnes. V týchto panelových sídliskách býva na Slovensku polovica až dve tretiny obyvateľov. Výrobca nedovolil na type zmeniť ani najmenší detail a tak sa ľudia stretávali po celej republike s unifikovanými

podobnými domami a sídliskami. Uplatňovanie ekonomickej efektívnosti zameranej len na krátkodobý a bezprostredný zdanlivý zisk bolo aj v priemysle a poľnohospodárstve. Zamorenie krajiny exhalátmi, vypúšťanie jedovatých splaškov do vôd, nadmerné používanie chémie a otravy v prírode. Spád popolčiekov nadobudol niekde až 3000 ton na km², dvadsaťnásobné prekročenie ktoré pripúšťala platná norma. Taká výstavba, nevykonné a neschopné štátne plánovanie, hospodárstvo a obchod, jednostranne určujúca vulgárna ekonómia a nízka úroveň materiálno-technickej základne, všeobecná nekultúrnosť, ľahostajnosť, nevkus a celková situácia v životnom prostredí splyvala u ľudí s bezmocným pasívnym vnímaním situácie, zmierením sa so stavom vecí aj politikou štátu toho obdobia.

Treba k tomu povedať, že nie všetci ktorí vykonávali práce a služby pre režim boli spokojní s tým čo robili. Ani nie každý architekt či výtvarník bol spokojný s tým, že v tom duchu požiadaviek riešil úlohy. Dakedy boli k tomu aj donútení pracovno-politickými a zamestnaneckými okolnosťami. Niektorí architekti neskôr súvislosti vtedajšej práce a pomerov zverejnili a verejne sa ospravedlnili. Autor sochárskeho súsošia Stalínovho pomníka v Prahe na Letnej Otakar Švec pred 1. májom 1955, keď sa pripravovalo odhaľovanie súsošia spáchal sebevraždu. Stalín sa nedočkal odhalenia svojho pomníka v Prahe, zomrel o dva roky skôr 5.3.1953 a Gotwald, vtedy prezident ČSR a predseda KSČ zomrel deväť dní po tom, ako sa vrátil zo Stalínovho pohrebu z Moskvy. Pilot lietadla Miroslav Slovák, rodák z Cífera (*1929), ktorí bol vybraný pilotovať lietadlo s Gottwaldom do Moskvy na pohreb Stalina, predtým za vojny pilot v anglickej armáde, dva a pol týždňa po vrátení sa z Moskvy s Gotwaldom emigroval. Otočil lietadlo linky Čsl. aerolínií Dakotu z Prahy do Brna ktoré pilotoval a pristal v Západnom Nemecku.

V architektúre každý z uvedených príkladov doznal v priebehu ďalších desaťročí od postavenia veľké zmeny. Najmä v odstránení typických architektonických, sochárskych a maliarskych prvkov, rôznych prístavieb a zmien iných a podstatných. Ich súčaná architektonická výpoveď je veľmi oklieštená tak aby bola prijateľná v porovnaní s pôvodnou. Pre podrobnejšiu názornosť potrieb verejnosti a mladých ktorí to nepoznali a bývajú často zavádzaní práve tými bývalými nositeľmi deformácií z minulého režimu, možno odkázať na dokumenty v odborných knihách a časopisoch z tej doby aj s príslušnou teóriou doktríny a popismi diel.

V uvedených príkladoch architektúry a výstavby samozrejme nie je Most SNP v Bratislave (Lacko, Kušnír, Slameň, Tesár, 1967-1972) ani Budova rozhlasu na Mýtnej ulici v Bratislave (Svetko, Ďurkovič, Kissling, 1964-1984), ktoré nemajú s totalitnou architektúrou nič spoločné a sú jej pravým opakom. Tobôž ani nie Budova Národnej banky československej, toho času Generálnej prokuratúry v Bratislave (Belluš, 1936-1939) ktorá bola projektovaná a postavená koncom prvej ČSR, všeobecne uznávanej v dejinách ako jednej z najdemokratickejších medzivojnových štátov Európy. Pri Námestí slobody v Bratislave za totalitný možno s určitosťou označiť štátom a investorom požadovaný zmysel, poslanie, názov a v roku 1990 odstránené súsošie Klementa Gotwalda (Tibor Bártfay, Karol Lacko, 1980). Bolo by asi dosť úsmevné dnes označiť za totalitnú záhradnú architektúru na námestí oproti Úradu vlády SR, ktorá tam slúži dodnes ako zeleň, stromy, kvety, trávniky, lavičky, chodníky aj s pôvodnou centrálnou kompozíciou k fontáne (Droppa, Hlavica, 1976-1980) a nie je ani žiadny dôvod aby neslúžila aj naďalej.

Architekt Svetko mal zakázané prísť na slávnosť otvárania budovy rozhlasu a až do konca režimu v roku 1989 nesmel byť podpísaný nikde ako autor ani jeho meno sa nesmelo nikde v žiadnych súvislostiach objaviť. Podobne som bol na tom aj ja, čo moje práce ani meno nesmeli byť takmer 20 rokov verejne spomenuté ani publikované a podobne aj desiatky ďalších architektov perzekvovaných bývalým

režimom. Keďže som sa s niektorými menovanými autormi veľmi dobre poznal, Svetko a takisto aj prof. Belluš, Lacko, Kušník, Slameň aj ostatní by sa „poďakovali“ takým dnešným teoretikom, keby vedeli čím ich prácu označujú, kam zaraďujú a s čím miešajú. Kto bol na tej výstave v ÚSTARCHE SAV na Patrónke koncom roka 2012 alebo čítal v SME v decembri 2012 o tejto výstave, vie o čom je tu reč. Preto k tomu minulému režimu niečo najmä pre tých, ktorí ho nezažili a nepoznali.

Nastolovanie požiadaviek totalitného režimu na architektúru ale nielen na architektúru a ich plnenie bolo spojené s všemožným nátlakom až existenčným vyhrážaním. U mnohých nielen vyhrážaním ale aj s veľmi závažnými následkami. Stratou práce alebo minimálne aspoň funkcie na pracovisku, znížením platu, vylúčením zo zamestnania, odobratím cestovného pasu, zákazom vycestovania do zahraničia, vysídlením z Bratislavy na vidiek, poslaním do táborov nútenej práce alebo polotrestaneckých PTP (pomocných technických praporov), väznením a s mnohými inými represiami a dopadmi, najčastejšie aj na rodinných príslušníkoch. Len v roku 1952 bolo v ČSR odsúdených cca 150 tisíc politických väzňov. V novom režime po roku 1989 bolo nevyhnutné 240 tisíc ľudí súdne rehabilitovať. Desivé číslo. Komunistický režim trestal najmä tiež za verejné vyslovenie pravdy o režime keď bola negatívna. Režim bolo možné len chváliť. To bol práve ten strach z pravdy a zastráňovanie ostatných. Strach mal spoločnosť šokovať a paralyzovať. Vznikli čierne listiny zoznamov ľudí s tisíckami mien na indexe ktorí nesmeli mať žiadnu vedúcu funkciu na svojom pracovisku ani nikde inde, nesmeli verejne vystupovať, publikovať, vystavovať, prednášať, ich meno sa nesmeli objaviť v tlači ani inak na verejnosti, ani v odkazovej literatúre a citáciách, nesmeli pracovať na dôležitejších prácach - zákazkách, vyhrať v súťažiach. Bola to snaha o fyzickú a psychickú izoláciu, vylúčenie mena z odborných kruhov a verejnosti. Postihnutí boli sledovaní príslušníkmi štátnej bezpečnosti a konfidentmi komunistickej strany, mali odpočúvané telefóny, kontrolovanú poštu. Trestanie bolo diferencované, nie u všetkých postihnutých rovnaké a rovnako dlho, niektoré trvali až do konca režimu v roku 1989.

Profesor Ing.arch. Emil Belluš, DrSc. v časopise Architektúra ČSR k tridsiatemu výročiu Československa píše: „Pamätná konferencia architektov v Prahe na Žofíne v r. 1950 odsúdila celú predkonferenčnú tvorbu všetkých architektov v republike jednotne ako kozmopolitnú, ľudu škodlivú. Súčasne sa do popredia dostali socialistické vzory z SSSR, ale aj domáce prototypy veľmi snaživých architektov, ktorí už vopred popreli celú svoju minulosť. Nastal totálny rozchod s predchádzajúcou tvorbou aj s jej nositeľmi. Vznikol monopolný sektor projektovania na čele s niekoľkými vraj ideologicky lepšie orientovanými architektmi. Na podporu takéhoto vývoja sa zriadila aj ideová inštitucionálna organizácia architektov ako prevodová páka riadiacich orgánov v štáte. Priestor myslenia aj tvorby sa reguloval direktívami. Keď som vekom ani nie 50-ročný architekt, profesor na Fakulte architektúry, mohol začať pracovať už v zrelom veku, vzniklé spoločenské poriadky to už nepripustili. V spomienkach na svoju 50-ročnú prácu v oblasti architektonickej tvorby je to najboľavejšia stránka preto, že som musel ustúpiť vtedy, keď so mal najviac síl a istoty a keď bolo potrebné predovšetkým uplatňovať všetky naše poznatky aj skúsenosti v prospech našich národov.“

Profesor Ing.arch. Eugen Kramár Dr.H.c. v tom istom časopise píše: „Od roku 1948 niektorí nedostatočne erudovaní architekti a s deformovanými páterami surovo vnútili neúctu k vypracovaným výsledkom minulého obdobia architektúry a prevrátili nadobudnuté hodnoty. Títo architekti dovtedy zväčša bez činnosti sa samolúbo začali pasovať aj na ideológov, poučovali ako sa nemá robiť a vynášali trúfalé sudy ako že také budovy ako Pošta v Bratislave a ďalšie sú posledné toho druhu, a že

„funkcionalisti sú škodcovia národa“. Spôsobili absolútnu devalváciu rozumu a v nej aj absolútne odsúdenie „funkcionalistov“.

Viete ako priťažilo a čo znamenalo pre nás toto puncovanie na dne prepadlísk? Desať rokov absolútnej straty najcennejšieho života, ďalších sedem rokov diskriminácie s úsmevmi a po rehabilitácii ďalšie dlhé vyprosovania sa žiadosťami svojich samozrejmostí osobných i sociálnych náležitostí.“

Pre rehabilitačnú komisiu Spolku architektov Slovenska v roku 1992 píše:

„Všetko začalo na Fakulte architektúry Klaučom a Nahálkom, keď vyhadzovali nielen študentov z možností vzdelávania za ich pôvod a rodičov či normálne ľudské myslenie, ale postupne sa pustili aj do profesorov. Nevadilo im, že vysoko kvalifikovaných odborníkov svojou praxou, dobrých učiteľov, ba i zakladateľov tej školy, ktorú títo samozvanci bez kvalifikácie ovládli.

Tu začali všetky násilenstvá, ktoré sa zákonite stali príčinou veľkého odborného poklesu vo vzdelávaní, v tvorbe a celom spektre nášho odborného prejavu. Boli príčinou sterilizácie i úniku cenných mozgov, boli príčinou odsunu a vyradenia najnadanejších, ktorí ich rozumovou kapacitou prečnievali a tak boli príčinou vyradovania možných kvalít ale aj mnohých utrpení i ťažkých rodinných tragédií. Títo architekti upísaní zvolili nešťitili sa ani zločinnosti, keď viacerých pozbavili občianskych a ľudských práv aj na 20-30 rokov a k tomu treba zaradiť aj utrpenie celej rodiny, včítane kádrových postihov detí. Niet divu, že takýto režim strachu trestuhodne poznačil aj súžitie a medziludské vzťahy architektov.

Týchto najväčších politických pôvodcov a nositeľov zla medzi nami nemôžeme nemenovať : Klaučo, Nahálka, Zibrín, Gráč, Zeman, Boháč, Fašang, Durný, Horák, Michalec, Hitka, Zemko, Uhliarik. Je treba ich poznať všetkých i ďalších ich pomáhačov straníkov aj nestraníkov, pretože s nimi nemožno budovať novú spoločnosť, prestavať náš život a vyvieť ho z ťažkostí, ktoré oni po desaťročia spôsobili. Budú to neustále brzdiť.“

Proklamovaná diktatúra proletariátu degenerovala na diktatúru skupín či jednotlivcov a namiesto hlásanej socialistickej demokracie bol byrokratický centralizmus. Komunistické strany a ich režimy v rôznych štátoch v priebehu svojej histórie vládnutia podliehali zmenám. Menili svoju politickú líniu a ospravedlňovali svoje činy ľží a zlo, či už pre nátlak zo zahraničia alebo pre svoje vlastné vnútorné domáce dôvody. U nás v ČSR režim prežil svoju dobu ťadovú, mierny odmäk, pokusy o reformu, modifikovaný návrat do minulosti a napokon definitívne zhasnutie. Začiatkom päťdesiatych rokov oficiálne kritizoval a odsúdil na smrť nielen veľa politicky inak zmýšľajúcich ľudí ale aj svojich vlastných najvyšších funkcionárov ako napríklad ministra zahraničia Vladimíra Clementisa, svojho generálneho tajomníka Komunistickej strany Československa Rudolfa Slánskeho, spolu s ním vysokých strannických funkcionárov Löbla, Šlinga, Reicina, Margoliusa, Frejku a spolu 12 trestov smrti v jednom procese. Odsúdili aj generálneho tajomníka Komunistickej strany Slovenska Štefana Bašťovanského, ktorý po vymyslených obvineniach a inscenovanom súdnom procese spáchal sebevraždu. Gustava Husáka a Ladislava Novomestského obvinili z buržoázneho nacionalizmu a dali na roky do väzenia. Spoločným menovateľom procesov bola nezákonnosť, vykonštruované obvinenia a vynútené priznania. Zanevreli aj na svojho zakladateľa Klementa Gotwalda po jeho smrti a rad radom zanevreli aj na ďalších - Zápotockého, Novotného, Dubčeka, Svobodu, Jakeša aj Husáka. Všetko svojich stranických najvyšších predstaviteľov a mnohí z nich boli aj prezidentmi štátu. A všetci títo zavrhovali svojich predchodcov prezidentov Masaryka a Beneša. To nie sú maličkosti v histórii. To má mravný rozmer ktorý sa hlboko dotýka morálneho charakteru našich národov a nenecháva spoločnosť bez následkov.

Podľa kňaza a väzňa z minulého režimu Antona Srhoľca „Odpustiť je akousi povinnosťou tomu, kto o odpustenie poprosí. Keby však ten minulý režim a jeho jednotliví vinníci priznali viny ktoré napáchali, že len na malom Slovensku popravili alebo pri vyšetrovaniach umučili 170 ľudí, že na hraniciach zastrelili 400 ľudí, 71 tisíc ľudí väznili a nik sa k ničomu nepriznal.“ Aj to vykresľuje situáciu medziľudských vzťahov v našej spoločnosti.

Z vtedajšieho Zväzu slovenských architektov len v roku 1972 bolo preverovacou komisiou na čele s Vladimírom Fašangom, tiež aj ako predsedom straníckej skupiny Komunistickej strany v Ústrednom výbore Zväzu Slovenských architektov, vylúčených 192 architektov zväčša s následnými represiami na pracoviskách a v bežnom živote. Útek za slobodou do západného zahraničia volilo vtedy 49 slovenských architektov.

Z Fakulty architektúry vyhodili prvú skupinu študentov do výroby už začiatkom päťdesiatych rokov min.stor., krátko po nastolení komunistického režimu. Zväčša išlo o deti bývalých súkromníkov. Ďalšiu skupinu študentov vyhodili po maďarských udalostiach vzbury a študentských nepokojoch v Bratislave a iných mestách v druhej polovici päťdesiatych rokov. Po istom čase ich práce vo výrobe a po rôznych intervenciách väčšinu z nich prijali späť, ale poznačilo ich to na celý život. Komunistická strana na Fakulte architektúry zariaďovala vyhodenie z Fakulty niekoľkých profesorov a pedagógov - Hanauera, Kramára, Piffľa, Kedra a ďalších. Profesora Belluša od realizovania vyhodenia z fakulty a vystahovania aj s rodinou z Bratislavy v tzv.“B akcii“ zachraňoval profesor Frágner v Prahe u Gottvalda. Frágner robil vtedy na rekonštrukciách Pražského Hradu a Gottwald ako prezident ČSR sídlil na Hrade a súčasne bol aj predsedom KSČ. Aj Belluša a ostatných pedagógov to poznačilo na celý život. Výborného architekta Milana Michala Harminca, autora hotela Carlton-Savoy v Bratislave, budovy Slov. národ. múzea na nábreží, Ministerstva kultúry SR na Námestí SNP a 300 ďalších stavieb sa asi nemal kto ujať, lebo musel takéto vystahovanie z Bratislavy absolvovať. Začiatkom päťdesiatych rokov na brnenskej Fakulte architektúry z vykonštruovaných dôvodov nechali zavrieť špičkových architektov profesorov Bohuslava Fuchsa a Bedřicha Rozehnalu. Ale aj oveľa neskôr, nie dlho po roku 1968 a vstupe vojsk Varšavského paktu do Československa s činnosťou niektorých komunistov architektov a ich stranníckej organizácie je spojené hromadné vylúčenie z práce do núteného dôchodku najlepších profesorov na Fakulte, legend architektúry na Slovensku Belluša, Hrušku, Koulu, Karfíka a ďalších a obsadenie ich systemizovaných funkcií a platov straníkmi. Pamätám si, ako mi výborný človek pán profesor Koula s chvejúcim hlasom pri stretnutí na chodníku Panskej ulice ukazoval prepúšťací dekrét rozmnožený na modráku aj s modrákovým podpisom prorektora (ani nie rektora a ani nie s originálom podpisu) aj bez akéhokoľvek poďakovania za vykonanú prácu. Utriel si slzy z očí: „Takto sa zachádza s vysokoškolskými profesormi.“

Po nástupe socializmu v Československu vo februári 1948 vznikla prvá vlna emigrácie cca 22 tisíc ľudí na západ, medzi nimi aj mladých ľudí z mnohých fakúlt vysokých škôl. Bolo šeobecným sprievodným zjavom reagovať na diktatúru režimu odchodom ľudí za slobodou do západného zahraničia. Za nástupu nacizmu v tridsiatych rokoch 20. stor. emigrovali z Nemecka Albert Einstein a vynikajúci architekti Walter Gropius, Mies v.d.Rohe, Hans Scharoun, stovky a tisíce ďalších ľudí. Za socializmu z NDR len pred postavením Berlínskeho múru emigrovalo z Východného do Západného Nemecka cca 3 milióny obyvateľov a ďalšie tisíce neskôr všetkými spôsobmi. Niektorí boli pri tom zastrelení. Podobne, i keď nie v takom množstve ale v státisícoch za slobodou emigrovali ľudia z Československa.

Poľska, Maďarska, Rumunska, Juhoslávie, Bulharska, (ale aj z Kuby, Severnej Kórey a Vietnamu, Kambodže atď.) a odvädial, kde sa objavila v dajakej forme diktatúra režimu. Hromadný útek opačným smerom zo západných krajín do krajín východného bloku, okrem niekoľkých jednotlivých prípadov nebol zaznamenaný.

Niektorí architekti straníci i nestraniční si požiadavky totalitného režimu osvojili alebo stotožnili sa s nimi. Ďalší a opäť aj mnohí nestranníci prítakovali, napomáhali režimu a šíрили ideologickú líniu z rôznych zištných dôvodov. Vyhovovalo to kariéristom a ľuďom charakterovo a profesionálne slabým. Iní aj keď s režimom a jeho praktikami nesúhlasili a to aj na rôznych postoch či funkciách, museli sa prispôbiť existenčnej hrozbe a strachu. Pomery trpne v tichosti znášali, ak chceli prežiť a uživiť svoje rodiny s deťmi. Strach bol a ovládal jednanie väčšiny národa. Boli aj ľudia, ktorí sa snažili žiť a hovoriť slobodne i v podmienkach neslobody života. Najčastejšie sa im to nevyplatilo. Niektorých sa nič nespýtali a jednoducho vyhodili zo zamestnania s následnými perzekúciami aj perzekúciami rodinných príslušníkov. Iných vyhodili zo zamestnania pri politických previerkach s ďalším prenasledovaním alebo v tom lepšom prípade rovno preložili na podradnejšie podniky, pracoviská a najmä tiež s nižšími príjmami. Bola to vážna doba ktorá lámala česť ľudí a morálne charaktery. Aj v radoch architektov. V takýchto pomeroch, súvislostiach a podmienkach vznikalo to, čomu sa chce hovoriť totalitná architektúra.

Dnes občas počuť najmä od tých, čo tú zvoľu režimu voľakedy vykonávali alebo aj inak jej napomáhali ale aj od niektorých ďalších ich sympatizantov či priateľov aby sa o tom už nehovorilo. Kde boli vtedy a prečo neintervenovali vtedy, keď sa páchalo zlo, nie teraz, keď sa o tom hovorí alebo keď sa to len spomenie. Niekedy započuť aj to, že sa tu vlastne nikomu nič nestalo. Pamäť národa je zrejme dosť krátka ale drzosť tých, ktorí na to spoliehajú je nekonečná.

Občas možno počuť otázku ako je možné, že v totalitnom režime vznikla u nás paralelne aj dobrá architektúra ktorú možno akceptovať aj dnes ?

V období panovania doktríny socialistického realizmu v architektúre v Sovietskom Zväze a v ďalších komunistických štátoch Európy nič také nemohlo vzniknúť, ani nevzniklo. Taká architektúra mohla vzniknúť v minulom režime až po roku 1954, keď vtedajší najvyšší politický predstaviteľ Sovietskeho Zväzu N.S. Chruščov predniesol kritiku socialistického realizmu v architektúre v prejave „Protí zdobníctvu a zbytočnosti v architektúre“ na konferencii stavbárov v Moskve v ktorom tiež vyzýval na spriemyslenie a v roku 1956 predniesol kritiku stalínovho kultu osobnosti a napáchaných zločinov.

Dobré architektonické diela ktoré vtedy paralelne postupne vznikli boli výnimkou z tej hromadnej stavebnej produkcie bytov a sídlisk režimom presadzovaného vulgárneho ekonomizmu, panelového technicizmu a nízkej úrovne výstavby s úbohous vybavenosťou. Boli výnimkou u súkromných rodinných domov alebo u niektorých druhov najmä občianskych stavieb, výnimkou z predpisov, noriem, a technicko-hospodárskych ukazovateľov alebo so vzdoru a v rozpore s nimi, s uplatňovaným dirigizmom, a tým všetkým, čo predstavovalo a doposiaľ je známe, že predstavuje totalitu u nás.

Naprostá väčšina architektov aj verejnosti si k socialistickému realizmu v architektúre zachovala odmeraný postoj a odpor ako k veci, ktorá urážala vkus a kultúrnosť. Politici a celý nátlakový stranický a štátny aparát ktorý to roky presadzoval u nás jednoducho prevrátil kabáty. Len niektorí vedeli povedať pardon. Ostatní ani toľko. Aj to zvyšovalo zadusenú atmosféru v spoločnosti a ďalšiu príčinu nedôvery k režimu a okrem výnimiek aj k tým istým predstaviteľom a funkcionárom. A samozrejme aj

k teórii a teoretikom architektúry všeobecne, ale najmä tým, ktorí tú doktrínu rozširovali alebo aj natláčali.

Po kritike architektúry socialistického realizmu v Moskve v polovici päťdesiatych rokov, náš totalitný režim pokračoval, ale prestal architektúre diktovať ako má vyzeráť, aký musí mať vzhľad. Bolo to pre architektúru významným odľahčením, ale nie vyriešením problému, lebo vo svojich diktátorských praktikách režim pokračoval ďalej, i keď inými smermi a metódami.

Už v druhej polovici päťdesiatych rokov u nás nariadil očisťovanie stavieb postavených, rozostavaných a vyprojektovaných v predchádzajúcich rokoch socialistického realizmu v architektúre. Spočívalo to v menovaní ekonomických škrtacích komisií ktoré riadili nielen odstraňovanie architektonickej výzdoby, soklov, nadokenných a atikových ríms a šambrán orámovania okien, sochárskych a maliarskych prác. Z projektov sa vyhodzovali balkóny, personálne byty, suterénne protiletcké kryty ale znižovali sa rozpočtové náklady na počty elektrických zásuviek, svietidiel, umyvadiel a batérií, výťahov, vyhadzovala sa vzduchotechnika, zúžovali sa šírky schodov a komunikácií.

V tých istých rokoch 1957-8 režim nariadil politické previerky všetkých zamestnancov v ČSR, takzvané Novotného previerky s následným presunom desaťtisícov nepreverených ľudí na podradnejšie pracoviská s nižšími platmi. Projekciu režim rozčlenil a pri stavebných podnikoch zriadil projektové zložky na vypracovávanie vykonávacích projektov a výrobných výkresov. Zo štátnych projektových ústavov sa tam po previerkach presunulo tisíce tzv. menej spoľahlivých alebo nespoľahlivých architektov a iných projektantov. Tak sa šibovalo s ľuďmi.

V technológii výstavby bytov a občianskych stavieb v druhej polovici päťdesiatych rokov pokračovala naďalej výstavba v monolitoch, niekde sa už začali používať stropné, nadokenné a nadodverné prefabrikáty. V architektúre sa začala hľadať popretfhaná kontinuita s domácou predvojnovou profesionálnou minulosťou a s priebežným vývojom a jestvujúcim stavom architektúry vo svete. Prenieslo sa to aj do šesťdesiatych rokov a odzrkadlilo v snahe dobehnúť zameškané vo výrobkoch a v materiálovej báze. Závesové steny, skriňové priečky, montované podhlady, rôzne povrchové úpravy a pod. V niektorých novoprojektovaných bytoch (sídliisko „Februárka“ v Bratislave), ale najmä v sólových školských, obchodných, zdravotníckych, administratívnych a iných architektúrach, napríklad výstavný pavilón ČSR na Svetovej výstave v Bruseli v r. 1958 a takých, ktoré nemohli byť natoľko ovládané nastupujúcou novou generáciou typových a opakovaných projektov celých objektov, vypracovávaných v Štátnom typizačnom ústave. Výpočtová technika ktorá sa v tej dobe rozširovala v Amerike a západných krajinách Európy sa odsudzovala a kybernetika sa označila ako buržoázna paveda. Len veľmi ťažko a pomaly sa oficiálne postoje menili. V niektorých veciach aj celé desaťročia.

Začiatkom šesťdesiatych rokov min.stor. sa režim postaral o ďalšie prekvapenia. Zrušil Fakulty architektúry v Prahe, Brne a Bratislave a štúdium tejto profesie pričlenil k Stavebným fakultám. Pre hromadnú výstavbu dôrazne začal diktovať používanie typových podkladov celých objektov, dodržiavanie záväzných technicko-hospodárskych ukazovateľov, postupne aj podľa možností výstavby panelární aj uplatňovanie panelov vo výstavbe bytov a realizáciu občianskych stavieb z montovaných skeletov, stropných a stenových montovaných prvkov. Nastupoval technicizmus a ekonomizmus. Znižovali sa ceny na tepelné a zvukové izolácie, povrchové úpravy stien, stropov a podláh, okná a dvere sa dávali tie najlacnejšie z mäkkého často ešte nevysušeného dreva ktoré sa krivili a rekrývali bielymi nátermi, opatrovali bakelitovými kľučkami, odovzdávali sa stavby do užívania so spúšťou závad, ale všetci u investorov aj dodávateľov aj tak dostávali prémie. Všetko

sa odsúvalo na dobudovanie v ďalších desiatkach rokov, pardónovala sa nekvalita a diletantizmus, štát plánoval enormne väčšie požiadavky ako malo štátne stavebníctvo kapacity a mohlo to zabezpečiť. Nastolila sa hegemonia stavebníctva, diktát stavebných firiem s rozhodovaním o tom, čo a z čoho sa bude projektovať a stavať. Pri prerokovávaní jedného projektu s dodávateľskou firmou mi mimo rokovania v trolejbuse súkromne zodpovedný pracovník zo stavebnej firmy, povedal, že ak nám dovolí v projekte čo len kúsok monolitu, tak ho zo zamestnania v podniku vyhodí. Pre stavebné firmy by bolo bývalo najpriateľnejšie, keby sa všetko stavalo z jedného druhu prefabrikátov navozených na jednu kopy a zmontovali ich do domov v jednom rade pozdĺž jednej dlhej rovnej žeriavovej dráhy.

Za okolností, keď dodávateľ diktuje od urbanizmu až po konštrukčné a materiálové riešenie, keď požaduje riešenie úplne iné, ktoré pôvodnému zámeru najmenej vyhovuje, ťažko aj hodnotiť, koľko sa uskutočnilo z toho čo architekt vytvoril a koľko musel oželiť preto, že musí tú i onú investíciu a stavbu priviesť k životu. Keďže prípadov bolo viac ako dosť aj drastických, ťažko aj hodnotiť architektúru podľa toho, čo vidíme realizované okolo seba. Pri bezkonkurenčnej nadradenosti stavebnej výroby so zaostalou a nedostatočnou materiálovou základňou investor tiež prestal určovať čo to či ono môže stáť, keď dodávatelia začali diktovať čo to musí stáť. Samozrejme, že to všetko ovplyvňovalo projekciu. V tom množstve bytov a sídlisk bol rozhodujúci objem celkovej výstavby a najmä to udávalo charakter tej nearchitektúre minulého režimu šesťdesiatych až osemdesiatych rokov minulého storočia u nás. Dosť ľudí začalo nachádzať svoje šťastie v schátralých chalupách po dedinách bez investorov a stavbárov, ktorí im odovzdali v meste také sídlisko so spúšťajúcou záradou.

Každá novelizovaná vyhláška o dokumentácii stavieb zhoršovala podmienky pre architektúru a projektovanie a rozširovala sa v ustanoveniach a príkazoch, až nakoniec mala 100 strán a 54 odvolaní na ďalšie predpisy. Aj vtedajší minister spravodlivosti JUDr. Čič to verejne kriticizoval.

V snahe riešiť situáciu na úrovni projektovania založilo sa Združenie projektových ateliérov na družstevnej ekonomickej báze a osobnej zodpovednosti za prácu, so snahou preukázať, že by sa aspoň dačo dalo v sfére projekcie vylepšiť. V Prahe boli Združené projektové ateliéry s výbornými skúsenými vedúcimi Machonin-Machoninová, Šrámek-Šrámková, Prager, Filsak a Klen. V liberci Hubáček založil Spolok architektov a inžinierov Liberca. V Bratislave boli vedúcimi ateliérov 1.Svetko, 2.Kramár, 3.Šprlák v Košiciach po Kramárovi, 4.Skoček-Konček-Titl, 5.Marcinka, 6.Milučský a dodatočne 7.Lacko. S pracovitosťou a chuťou každého pracovníka sa tento podnetný systém ujal a presvedčivo zaviedol. Za tri roky nás bolo v Bratislave a Košiciach pod dobrým organizačným a hospodárskym vedením Teodora Bíleka spolu 180 tzv. výrobných pracovníkov a 7 pracovníkov administratívnych. Proporcija v tom čase nezvyklá až nepochopiteľná. Zárobky boli slušné. Združenie projektových ateliérov malo cieľ vytvárať vhodnú klímu pre tvorivú projektovú činnosť, osobnú zodpovednosť za kvalitu odvedenej práce, zabezpečovať operatívne konanie a riadenie projektového procesu a pohotovú ponuku investorom. To všetko sa aj uskutočňovalo. Na rozdiel od kritizovaného ťažkopádneho systému vo veľkých štátnych, územných a rezortných projektových organizáciách, ktoré mávali okolo 500 zamestnancov a z toho cca 42-45 % riadiaceho a administratívneho aparátu. Po overení a priaznivých výsledkoch činnosti v Združení, mali sa výsledky nových princípov zavádzať aj v spomínaných projektových ústavoch. Keď sa výsledky presvedčivo dosiahli, v projektových ústavoch sa toho zľakli. Združenie však bolo pre ľudí, ktorí chceli pracovať a v živote aj voľačo dokázať. To sa stalo pre ľudí v ústavoch asi nestráviteľné a zrejme ich to ohrozovalo a vyplašilo. Do toho prišiel vstup vojsk Varšavského paktu do Československa, zmeny v politike štátu a štát

Združenia zrušil vraj ako spolok elitárov. Poslati aj hospodársku kontrolu, ktorá ale nič závažnejšieho ani zlého nenašla.

Nízka úroveň výstavby v šesťdesiatych až osemdesiatych rokoch bola aj následkom presadzovania priemernosti až podpriemernosti v projektovaní a realizácii štátnych projektových a realizačných podnikoch. Potláčaním tvorivej stránky architektúry a osobností v architektonickej tvorbe, porušovaním až neuznávaním autorských práv architektov, preferovaním projektanta masovej produkcie, platovou nivelizáciou, absolutizovaním typizácie a panelovej výstavby všade bez ohľadu na prostredie a krajinu, charakter miest a dedín.

Nepochybne postavilo sa v minulom režime veľa. Na Slovensku cca 636 tisíc bytov v panelákoch. Riešil sa problém veľkej populácie povojnových rokov, predĺženia povinnej školskej dochádzky a pracovnej povinnosti nielen mužov ale aj žien. Ľudia dostali byty, mnohí prvý krát v živote tekúcu vodu z vodovodu. Vo veľkej časti slovenských miest býva v panelákoch dve tretiny obyvateľov. V rámci Slovenska je to približne polovica. V Česku asi tretina. Panelové sídlisko v Bratislave – Petržalke má cca 110 tisíc obyvateľov a zaraďuje sa medzi najväčšie panelové v Európe. Výstavba z panelových bytových domov právom splýva u občanov s pojmom socialistického režimu šesťdesiatych až osemdesiatych rokov. Treba pri tom tiež povedať, že vďaka statočnej práci státisícov ľudí ktorí to zabezpečili.

Ale tá hromadná výstavba bola vďaka tomu prehnanému ekonomizmu a technicizmu, zasa až na výnimky, po architektonickej stránke vo vybavenosti mizerná, na úrovni dočasnosti či provizórií, ktoré sa dorábajú a prerábajú až dodnes. Zodpovednosť a bremená jednej generácie prenášané na generácie ďalšie so spúšťou problémov, rozčuľovaní a nadávok. Čo to bolo aj za koncepciu? Aj v iných nesocialistických krajinách Európy sa riešila povojnová potreba množstva bytov panelovou výstavbou ale s úplne inými neporovnateľnými výsledkami. U nás za tie desiatky rokov pri tých množstvách sídlisk nedokázal sa ani v jedinom prípade postaviť súbor, ktorý by mal úroveň fínskej Tapioly, švédskeho Vällingby alebo mnohých podobných, známych po celej Západnej Európe. Taký bol rozdiel medzi architektúrou a výstavbou v demokratických a totalitných štátoch. Tomu sa dá povedať totalitná architektúra v šesťdesiatych až osemdesiatych rokoch u nás.

Všetko sa plánovalo ale ničoho nebolo. Projektovali a stavali sa domy pri všemožných nedostatkoch hmôt, materiálov a výrobkov pre výstavbu, zákazoch používania všetkého možného, ocele a hliníkových profilov a výrobkov, plechov, radiátorov, okien, inokedy nebolo ani základných stavebných hmôt, cementu, štrku, dreva, každú chvíľu dačo iné chýbalo. Chodilo sa s fľaškami a demizónmi zháňať po celej republike. Kolegovia stavbári ktorí to zažili by to vedeli ešte lepšie popísať ako my z projekcie. Bol to celkove ekonomicky nevykonný a byrokratický systém. Paleta chýbajúcich hmôt, prvkov a materiálov ale aj všetkého ostatného bola taká veľká, že sa stala jednou z najvd'ačnejších tém nadávok, ale aj vtipov a televíznych kabaretov, samozrejme do tej miery, čo prepustila štátna cenzúra.

To, čo sa na niektorých miestach v realizácii dobrej architektúry dosiahlo bolo často výsledkom profesionálneho zápalu práce niektorých architektov a ich najbližších spolupracovníkov, vzdorovitého nadmerného úsilia v prekonávaní prekážok, najčastejšie na úkor súkromného času, rodiny a niekedy aj zdravia. Niekde to bolo výsledkom náhodnej šťastnej spolupráce s niektorým investorom alebo dodávateľom, občas aj dajakým osvietenejším politikom, alebo takým, ktorý chcel po rokoch vládnutia vo funkcii aj niečo lepšieho po sebe zanechať. Bývala to občas aj potreba štátu prezentovať sa pred zahraničím, alebo tiež iných funkcionárov, ktorí sa potrebovali „šplhnúť“ či ukázať pred rôznymi návštevami, výročiami, udalosťami so

zhromaždením ľudí a pod. Tým však aj dokazovali, že sú si azda trochu vedomí toho, že tá ostatná hromadná produkcia ktorú riadia či diktujú a za ktorú zodpovedajú nemá úroveň chvály na prezentovanie. To, čo sa urobilo dobré v architektúre bolo dobre, že sa urobilo. Bolo toho ale zúfalo málo v porovnaní s tým ostatným čo udávalo celkový charakter architektúry a výstavby.

Prečo to všetko spomínať? Aby sa aspoň čiastočne naznačilo v akých podmienkach vznikala architektúra v minulých režimoch, keď sa má alebo chce hovoriť o totalitnej architektúre. Pre úctu k poznaniu pravdy a spravodlivosti, aby sa nezabúdalo na zlo, ktoré si ľudia dokázali robiť jeden druhému v mene dajakých ideológií. V minulom režime sa nesmelo dlhé desaťročia o mnohých týchto veciach ani len spomenúť. No bolo napáchaných toľko škôd, nepravostí, nespravodlivostí, neúprimnosti a nevyužitých možností. A naša pamäť je dosť krátka. Ľudia starší i tí čo to všetko prežili a dotýka sa ich to, nie s radosťou si pripomínajú tie horšie stránky čo sa udiali okolo nich alebo v ich živote. Niektorí zasa, ak je už hovoriť nevyhnutné, usilujú sa veci zahmlievať, hovoriť o inom, posúvať veci na inú koľaj, inak veci nazývať, miešať spolu nesúvisiace problémy a tak podobne. Tí mladší a mladí kolegovia architekti, ktorí minulý režim nezažili a nepoznali, o tom vedia len veľmi málo, niekedy skreslene alebo nič. A je potrebné, aby postavení k riešeniu niektorých súčasných úloh dotýkajúcich sa doby minulej, preštudovali problémy, hľadali podstatu, súvislosti a riešili veci informovane. Naša doba aj s režimom ktorý prežívame, prinášajú denne množstvo nových problémov ale aj nezmyslov, tragédií, iného aktuálneho zla, nespravodlivosti a blbú náladu ktoré pokrývajú oveľa horšie zlo a pamäť z doby minulej. Povedané slovami Jiřího Suchého - tento režim je oveľa lepší ako režim minulý. Je horší ako sme ho dakedy očakávali a je horší ako by mohol byť, aký by sme ho chceli mať. Aj architektúru.

Marián Marcinka